

СИМВОЛІКА ДЕНДРОЛЕКСЕМ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

SYMBOLISM OF DENDROLEXEMES IN THE TEXTS OF UKRAINIAN FOLKLORE

Шуляк С.А.,

orcid.org/0000-0003-3669-852X

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри прикладної лінгвістики, зарубіжної літератури та журналістики
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Волох Г.Г.,

orcid.org/0009-0000-1537-3916

аспірантка кафедри української мови та методики її навчання

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

У статті вивчено символіку дендролексем у текстах українського фольклору. Дослідження проводилося на матеріалі текстів українських народних заговлянь. Визначено експресивно-емоційні значення та конотації дендролексем у досліджуваних текстах. Охарактеризовано основні маркери, які визначають дендролексеми у контексті. Виділено узагальнені поняття, які об'єднують між собою слова-символи («здоров'я», «сила», «краса», «міць» та ін.).

Виокремлено порівняння, епітети, прикладки, складниками яких є досліджувані символи. Визначено прикметники, які підсилюють образність іменника (зелений дуб, чорний дуб, темний дуб, суха груша, золота груша), а також ті, які мають символічне значення (дубові гаї – символи житла богів). Досліджено досить незвичні епітети: дуб столоватий, головатий, красний, прекрасний, бардзо хороший.

Зазначено, що відповідно до того, якими характеристиками наділяла людина світ природи, такі якості мала й сама, ними оперувала і тим визначався її світогляд, картина світу нації. Зауважено, що світовим деревом українців у текстах народних заговлянь виступають дуб, верба, явір, калина, липа та ін. Досліджено, що дуб, горіх символізують щось монолітне, сильне, що простежується у порівняльних конструкціях: щоб так зуб, як дуб; рости здоровий та кріпкий, як дуб; був здоровий, як горіх. У текстах українських заговлянь калина – символ дівочої чистоти й краси, єдності нації; береза – символ дівчини, жінки; тополя – символ рідної землі; клен (кленовий листочок) символізує порядок, постійність; груша символізує дівочтво; осина символізує захист.

Тексти українського фольклору несуть генетичну пам'ять поколінь, є носієм інформації про історію, культуру, моральні норми та цінності нації, відображені в символічних значеннях. Такі тексти є джерелами, що допомагають реконструювати етапи розвитку мови в той чи той часовий період, дослідити становлення певних мовних явищ.

Ключові слова: тексти українського фольклору, українські заговляння, символ, етносимвол, дендролексеми, мовна картина світу.

The article studies the symbolism of dendrolexemes in the texts of Ukrainian folklore. The study was conducted on the basis of the texts of Ukrainian folk spells. The expressive and emotional meanings and connotations of dendrolexemes in the studied texts are determined. The main markers that define dendrolexemes in the context are characterised. In the article we highlighted the generalised concepts that unite the word-symbols ('health', 'strength', 'beauty', 'power', etc.).

Comparisons, epithets, and examples, which include the studied symbols, are singled out. The adjectives that enhance the imagery of the noun (green oak, black oak, dark oak, dry pear, golden pear), as well as those that have a symbolic meaning (oak groves are symbols of the dwelling of the gods) are identified. Quite unusual epithets are studied: table oak, headed oak, red oak, beautiful oak, very good oak.

We mentioned that, according to the characteristics which a person endowed the natural world with, he or she had such qualities, operated with them, and this determined his or her worldview and the nation's world picture. It is noted that the world tree of Ukrainians in the texts of folklore is oak, willow, sycamore, viburnum, linden, etc. Also, we defined that oak and walnut symbolise something monolithic, strong, which can be traced in comparative constructions: tooth like an oak; to grow healthy and strong like an oak; to be healthy like a walnut. In the texts of Ukrainian spells, the viburnum is a symbol of maiden purity and beauty, the unity of the nation; the birch is a symbol of a girl, a woman; the poplar is a symbol of the native land; the maple (maple leaf) symbolises order, constancy; the pear symbolises maidenhood; the hornet symbolises protection.

The texts of Ukrainian folklore carry the genetic memory of generations, and are a carrier of information about the history, culture, moral norms and values of the nation, reflected in symbolic meanings. Such texts are sources that help to reconstruct the stages of language development in a particular time period and to study the formation of certain linguistic phenomena.

Key words: texts of Ukrainian folklore, Ukrainian spells, symbol, ethnosymbol, dendrolexemes, linguistic worldview.

Постановка проблеми. Символи, підтверджені вірою всіх поколінь, надійно захищають націю, об'єднують її та сприяють розвитку. Символи наповнені мудрістю, дають підтримку роду, сприяють духовному росту.

Символ і символіка мають власні особливості у фольклористиці, адже фольклор є універсальною художньою, функціонально-оказіональною системою, видом мистецтва, де символи є основою та вершиною, а водночас і способом тво-

рення цієї основи й способом досягнення вершини [4, с. 12].

«Необхідність пізнання символіки образів фольклору детерміноване передусім гуманістичними устремліннями, спрямованими на збереження нації, людства загалом» [4, с. 12].

Дендролексеми належать до однієї з найпоширеніших лексико-тематичних груп українського фольклору та потребують дослідження саме символічних значень, які зберегли сакральний світогляд українців, розкодування та вивчення якого є нашим обов'язком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В. Галайчук на підставі семантичного аналізу в мікросистемі фітонімів у текстах замовлянь визначив «сім функціонально зумовлених типів значень (відповідно, функція зумовлена значенням, а отже, один фітонім може належати й до різних типів): міфологічне магічно-локативне (*світлове дерево*); міфологічне магічно-анімістичне (персоніфікація); магічно-анімістичне (чарівне зілля); міфологічно-локативне (*дуб* як символ флори і т. д.); магічно-метафоричне (у кліше із законом аналогії в основі); локативне, наближене до утилітарного (локативи «чужого» світу, що мають суто «фонове» функціональне навантаження), утилітарне (локативи «свого» світу, об'єми замовлянь, матеріал для артефактів)» [2, с. 11–12].

В. Котович, досліджуючи дендрологічні українські ойконіми, стверджує, що береза, як символ весни й ніжного душевного смутку, на другому місці (на першому – дуб) за частотністю вживання в основах ойконімів апелює до народних географічних термінів [6, с. 173], тим самим визначає важливу роль символічного значення дендролексем.

Г. Гримашевич зазначає, що назви дерев і кущів в українській мові дуже давні, оскільки більшість із них успадкована через давньоукраїнську з праслов'янської, а окремі навіть із праіндоевропейської мовної спільності: крім того, переважно всі вони стали літературною нормою, чимала частина склала загальноновживану лексику, набула образності та символіки й стала виразником української етнокультури [3, с. 162].

Виникає необхідність вивчення символіки дендролексем у текстах українського фольклору, зокрема у текстах українських народних замовлянь.

Мета статті – дослідити символіку дендролексем у текстах українських народних замовлянь.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо одну з лексико-семантичних груп флоролексем –

дендролексеми. У досліджуваних текстах вони представлені такими номінаціями: *горіх, липа, дуб, калина, дерево, груша, осинкові гілки, кленовий листочок, береза, верба, дуб-явір*.

Приклади подаємо так, як вони зазначені у досліджуваних текстах українських замовлянь.

Верба є символом Прадерева життя; надзвичайної працездатності; пробудження природи, весни; засмученої жінки; відвіства; України, батьківщини; вважається деревом тотемом наших предків [7, с. 34]. Верба символізує невибагливість, скромність [7, с. 36]. У текстах замовлянь верба є світовим деревом українців, як-от: *Стоїть на річці верба, а на тій вербі – сова. «Сово, сово! У мене – син, а в тебе дочка. Посватаймося, побратаймося. На тобі плаксивиці, серливиці названі, послані, подумані, погадані»* [1, с. 191].

Липа – у європейській культурі втілює жіночу грацію, красу, щастя; а в Україні вважали, що липі Господь надав силу відвертати прокляття, які вона вбирає [7, с. 29]. До липи «липне» і добре і лихе: *«А куди ви йдете?» – «До моря, а коло моря липа, а в тій липі змія-гадина дітей навела...»* [1, с. 30], тому конотація цієї дендролексеми залежить від контексту та може мати і позитивний, і негативний відтінок.

Світовим деревом українців, як правило, виступають верба, явір, дуб, вишня, яблуня, липа та ін. Образ світового дерева пов'язаний із Богинею-матір'ю, тризубом, родоводом, горою, ставком, церквою та ін. [7, с. 73].

Калина є символом вогню, сонця; неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи, материнства; плодючості, нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам'яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв [7, с. 109]. У текстах українських народних замовлянь калина – символ молодості, дівчини: *У морі калина, під калиною дівчина, вона не знала ні шити, ні прясти, ні золотом гаптовати; тільки уміла і знала од раба Божія уроки і презори викликати й визивати, на сухій лісі посиляти* [1, с. 59]. Калиновий міст є особливою структурою: *Текло три ріки під калиновий міст: перва водяна, друга молочна, третя кровава; я водяну ізоп'ю, а молочну споживу, а кроваву істиню, із сірого коня кров ізгоню* [1, с. 270].

Дуб був священним деревом у давніх слов'ян, присвячувався могутнім богам Юпітеру, Перуну, Сонцю, Зевсу та ін.; шанувався як символ дерева життя, світової осі [7, с. 80], що прослідковуємо у текстах замовлянь: *Єсть за морем дуб – / У вись*

високо, а в глиб глибоко, / під тим корнем копит-ключ; / Той ключ усю землю одмикає. / Всі немоці одбирає [1, с. 65]; На морі стоїть **дуб**, а на **дубі** сидить сокіл [Ви, зорі, с. 53]; Ой на морі, на окі-яні, на острові Буяні, стоїть **дуб**, а в тім **дубу** – зруб, а в зрубі – зміїний зуб [1, с. 284].

Дуб символізував щось монолітне, безмежне, сильне [7, с. 80], що спостерігаємо у текстах, складниками яких є порівняння: На синьому морі стоїть білий камінь. На тім камені два брати січуться, рубаються, великі рани завдають і кров не йде. Стій, кров, як кіл (**дубовий**) [1, с. 81]; Ти, місяцю молодий, в тебе ріг золотий. Питайся ти старого й малого, чи болять зуби в мертвого? / Не болить, не щемить. / Щоб так зуб, як **дуб** [1, с. 129].

Наші пращури вважали **дубові гаї** житлами богів, тому вшановували їх, категорично забороняли вирубувати; їм у жертву приносили биків, кабанів, півнів, хліб тощо; дуб був сакральним знаком не лише Перуна, а й Сонця; а в капищах перед ідолами горів негасний вогонь, символіка якого переплітається із Сонцем [7, с. 80]. У замовляннях на кшталт: Під **зеленим дубом** тобі не бувати й не гуляти [1, с. 103]; Місяце Владимире, прийди до мене зуби замовляти. Камінь у морі, **дуб** у діброві. Коли ці три брати зійдуться пити й гуляти, тоді у мене, блаженого народженого, перестануть зуби боліти [1, с. 122]; Чорну гору розвертатимеш, **чорного дуба** вивертатимеш, і змію Коропію ввічі видатимеш [1, с. 158]; Ой ти, **дубе темний**, / Посватаймось, побратаймось, / В тебе син, а в мене – дочка. / Твоєму сину не спати, не гуляти, / Не веселенько уставати. / А моєю (Уляні) спати, гуляти / І веселенько уставати [1, с. 195] зустрічаємо традиційні епітети: зелений, чорний, темний.

Епітети столоватий, головатий, красний, прекрасний, бардзо хороший характеризують дуб як священне дерево: На морі, на полуморі стоїть **дуб столоватий, головатий, красний, прекрасний, бардзо хороший**. На тому дубові цариця Оргера – красна, прекрасна, бардзо хороша [1, с. 282].

Існував добрий звичай – на відзнаку народження хлопчика садити молоденький **дубок** [7, с. 80], що символізувало побажання йому здоров'я: Здоровий був, мій синочку (донечка), з далекої доріженьки! Намучився, поки до світу Божого ясного дістався. Рости здоровий та кріпкий, як **дуб**, гнучкий, як лоза, бистрий, як вода [1, с. 186], а в тексті замовляння це виявлялося позитивними експресивно-емоційними значеннями.

У тексті одного замовляння поряд з дендролексею **дуб** функціонує **береза**: Вечір добрий, **дубе**,

березо! Посватаймось, побратаймось, у мене є син (дочка) болящий (...), то я йому вимовляю плаксівці, марудивці, неспокійниці. Йдіть собі легенько, тихенько на **дуби**, на **берези** [1, с. 190]. **Дуб** – символ хлопця, чоловіка, а **береза** – символ дівчини, жінки. Окрім цього, **береза** – це давній оберіг, культове дерево, символ відродження і, водночас – символізує смерть і воскресіння.

У текстах українських замовлянь фіксуємо прикладку, яка характеризує властивість досліджуваної дендролексеми, як-от: В лісі в Кодрі стоять **дуб-нелень** і дід Карипото. / – Добровечір тобі, **дубе-неленю** / І дідо Карипото. / Посватаймось, побратаймось, / У мене синочок, а в тебе дочка, / І будемо крикати виговоряти, / Хрещеному народженому (Степану) [1, с. 201]. В. В. Жайворонок зазначає, що **нелень** – дуб, з якого не опадає листя в зимову пору [5, с. 393], тобто є символом стійкості.

Обожнення **дуба**, очевидно, зумовлено його довговічністю, надзвичайною міцністю деревини [7, с. 80]. В Україні **дуб** особливо цінувався за міцну деревину, з якої робили житло, мости, домашнє начиння [7, с. 80]. Близька символіка дуба і явора виражена прикладкою **дуб-явір**: Святий Йосип, пасічник Зосим! Посилай мені роя, скали камінні з **дуба-явора**, у мою посуду жити, меду носити – ситими медами, товстими столниками [1, с. 276]. **Явір** – символ козака, парубка, здоров'я та сили; молодості, віку людини взагалі, вічної пам'яті; дитинства [7, с. 29]. Недарма явір і дуб вважають світовим деревом українців.

Тополя – символ рідної землі, оберіг українців, символ дерева життя, як-от у замовлянні: Встаю не благословенна, / Іду не хрещена / Із дверей у двері, Із воріт у ворота. / Підходжу під ясний місяць, / Під дрібні зірки, / Де в чистім полі / Стоять три **тополі** / Там вклякаю – / Матір Божою благаю: / – Мати Божо, заступнице, / Зніми з мене сухоти й гризоти, / З легень, з печень, Із серця, з-під серця, / із білих рук, із босих ніг [1, с. 15].

Горіх символізує здоров'я у тексті: Щоб рождений, хрещений (Федір) / Був здоровий, як **горіх**, / Як твердий камінь [1, с. 23].

Клен (кленовий листочок) у замовлянні від хвороби – дна, символізує порядок, постійність: Дна й дниці і всі свої сестриці, з-під ложечки вступіться, на своє місце становіться, **кленовим листочком** постеліться й маковим зерном покотіться, щоб тобі (...) було легко в животі, як перини на воді [1, с. 117].

Груша символізує дівочтво, як-от у замовлянні поряд з грушками сидять дівчатка: А в полі стоїть

три грушки, а під тіми грушками сидить три сестрички. Вони нічого не роблять, не тчуть, не прядуть, тільки ходять та звих виговорюють [1, с. 181].

Дендролексема **груша** в українських фольклорних текстах виступає назвою дерева і плоду, наприклад, у замовлянні від тридих: Бабу-повитуху запитують: – *Здрастуйте, бабо, що робите?* / – *На сухій груші сухі груші трусю.* / *Породілля питає: – Хіба суха груша може на груші родити?* / *А хіба можна, щоб у рожденного, хрещеного, молитвеного (Сергія) тридихи були?* [1, с. 187]. У цьому тексті символіка груші пояснює світобудову, складниками якої є добро і зло.

Груша в замовляннях не тільки *суха*, а й *золота*: *На окіяні-морі, на островах, на островах золота груша, на груші – золоте гніздо, а в тому гнізді – шавулиця, а в тій шавулиці – три сестриці-послужниці: одна лісаха, друга водаха, третя поляха* [Ви, зорі, с. 280]; *У золотім полі – золота груша, а на золотій груші – золоте гніздо, а в золотім гнізді – гадина-цариця* [1, с. 283]. Зазначимо, що епітет *золота* притаманний замовляльним текстам від укусу змії.

У замовлянні від тридихів зустрічаємо *осиновий кілок* як символ охорони від усякого зла, а сама *осина* символізує захист: *Міряла нитками, / Вивірчувала свердлами, / Затикала осиновими кілками.* – / *Пошли, Боже, легке дихання, / Младенцю (Сергію) бувати, / Цих тридихів не чути, не знати* [1, с. 187].

Висновки. Експресивно-емоційні значення та конотації дендролексем залежать від контексту та можуть мати і позитивний, і негативний відтінок. Найпоширенішими узагальненими поняттями, що об'єднують між собою слова-символи є «здоров'я», «сила», «краса», «міць», «захист», «дівоцтво», «порядок», «оберег» тощо. Виокремлено порівняння (щоб так зуб, як дуб; рости здоровий та кріпкий, як дуб; був здоровий, як горіх), епітети (дуб – столоватий, головатий, красний, прекрасний, бардзо хороший, зелений, чорний, темний, груша – суха, золота), прикладки (дуб-явір, дуб-нелень), складниками яких є досліджувані символи. Визначено прикметники, які мають символічне значення (дубові гаї – символи житла богів). Світовим деревом українців у текстах народних замовлянь виступають дуб, верба, явір, калина, липа та ін. Дуб, горіх символізують щось монолітне, сильне, що простежується у порівняльних конструкціях: щоб так зуб, як дуб; рости здоровий та кріпкий, як дуб; був здоровий, як горіх. У текстах українських замовлянь калина – символ дівочої чистоти й краси, єдності нації; береза – символ дівчини, жінки; тополя – символ рідної землі; клен (кленовий листочок) символізує порядок, постійність; груша символізує дівоцтво; осина символізує захист.

Перспективи подальших розвідок стосуватимуться вивчення символів світотворення у текстах українського фольклору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння)/упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. Київ : Молодь, 1991. 336 с.
2. Галайчук В. Лексичні одиниці мікросистеми «Рослини» в українських фольклорних текстах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2004. 20 с.
3. Гримашевич Г. Функціонування дендронімів у поетичних текстах Миколи Никончука. *Волинсько-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Випуск 28. 2017. С. 161–167.
4. Дмитренко М. Символи українського фольклору : монографія. К. : УЦКД, 2011. 400 с.
5. Жайворонок, В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра 2006. 703 с.
6. Котович В. Дендрологічні українські ойконіми: традиція та новаторство назвотворення. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2018. Вип. 68. С. 172–183.
7. Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. К. : Міленіум, 2002. 260 с.